

Mall Hiemäe

Väike
linnuraamat
rahvapärimusest

Pühendan selle raamatu
kõigile linnusõpradele.

Mall Hiimäe

Väike
linnuraamat
rahvapärimusest

EKM Teaduskirjastus
Tartu 2020

Koostanud ja toimetanud Mall Hiimäe

Illustratsioonid: Mari Hiimäe

Korrektuur: Kadri Tamm

Küljendus ja kujundus: Pille Niin

Tehniline abi: Tuuli Otsus, Risto Järv

Avaldatud pärimustekstid on Eesti Kirjandusmuuseumi
Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

Raamatusarja ettevalmistamist ja väljaandmist on toetanud
Eesti Kirjandusmuuseumi baasrahastusprojekt EKM
8-2/20/2, Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi
kaudu (Eestiuuringute Tippkeskus) ning Eesti Kultuur-
kapital.

3. trükk

Autoriõigus: Mall Hiimäe; Eesti Kirjandusmuuseum

ISBN 978-9949-677-68-9

Trükinud Greif

Sisukord

Eessõna	7
Sissejuhatus	9
Aul <i>Clangula hyemalis</i>	27
Hakk <i>Corvus monedula</i>	29
Hallvares <i>Corvus corone</i>	32
Hangelind <i>Plectrophenax nivalis</i>	43
Hani <i>Anser</i>	45
Harakas <i>Pica pica</i>	47
Hiireviu <i>Buteo buteo</i>	51
Händkakk <i>Strix uralensis</i>	53
Hüüp <i>Botaurus stellaris</i>	55
Kaelustuvi <i>Columba palumbus</i>	59
Kajakas <i>Larus</i>	62
Kanakull <i>Accipiter gentilis</i>	66
Karmiinleevike <i>Carpodacus erythrinus</i>	69
Kassikakk <i>Bubo bubo</i>	71
Kiivitaja <i>Vanellus vanellus</i>	73
Kivitäks <i>Oenanthe oenanthe</i>	77
Kodukakk <i>Strix aluco</i>	79
Kodutuvi <i>Columba livia</i>	82
Kuldnokk <i>Sturnus vulgaris</i>	84
Käbilind <i>Loxia</i>	88
Kägu <i>Cuculus canorus</i>	89
Künnivares <i>Corvus frugilegus</i>	98
Laanepüü <i>Tetrastes bonasia</i>	100
Lapi kakk <i>Strix nebulosa</i>	
Lumekakk <i>Nyctea scandiaca</i>	102
Laululuik <i>Cygnus cygnus</i>	105
Laulurästas <i>Turdus philomelos</i>	109
Leevike <i>Pyrrhula pyrrhula</i>	111

Linavästrik	<i>Motacilla alba</i>	113
Metsis	<i>Tetrao urogallus</i>	116
Metskurvits	<i>Scolopax rusticola</i>	119
Metsstilder	<i>Tringa ochropus</i>	121
Metsvint	<i>Fringilla coelebs</i>	122
Musträhn	<i>Dryocopus martius</i>	124
Nurmkana	<i>Perdix perdix</i>	128
Part	<i>Anas</i>	132
Pasknäär	<i>Garrulus glandarius</i>	134
Peoleo	<i>Oriolus oriolus</i>	136
Piiritaja	<i>Apus apus</i>	139
Pöldlööke	<i>Alauda arvensis</i>	141
Pöialpoiss	<i>Regulus regulus</i>	146
Rabakana	<i>Lagopus lagopus</i>	148
Rasvatihane	<i>Parus major</i>	150
Raudkull	<i>Accipiter nisus</i>	152
Ronk	<i>Corvus corax</i>	154
Rukkirääk	<i>Crex crex</i>	161
Siniraag	<i>Coracias garrulus</i>	163
Sookurg	<i>Grus grus</i>	165
Suitsupääsuke	<i>Hirundo rustica</i>	172
Suurkoovitaja	<i>Numenius arquata</i>	179
Talvike	<i>Emberiza citrinella</i>	182
Teder	<i>Lyrurus tetrix</i>	184
Tikutaja	<i>Gallinago gallinago</i>	192
Vainukägu	<i>Upupa epops</i>	195
Valge-toonekurg	<i>Ciconia ciconia</i>	198
Varblane	<i>Passer</i>	202
Väike-lehelind	<i>Phylloscopus collybita</i>	205
Värbkakk	<i>Glaucidium passerinum</i>	207
Väänkael	<i>Jynx torquilla</i>	209
Ööbik	<i>Luscinia luscinia</i>	211
Öösorr	<i>Caprimulgus europaeus</i>	215
Linnuloend		218
Eesti kihelkonnad		221
Kirjandus		222

Eessõna

Käesoleva raamatu tegelasteks olen valinud linnud meie õuest ja aiast, põllult ja aasalt, metsast ja soost, rannalt ja vete pealt sellistena, nagu nad rahvapärimuses esindatud on. Võib ütelda, et muistses maailmapildis on linnud inimesele otsekui omataolised. Oleme neis tajunud omamoodi sugulust, aga ka seotust toonelaga ning sellesse kätketud ohte. Rahvapärimuses tuleb ilmsiks inimesekeskne arusaam linnuelust ja eraldi linnuliikidest.

Linnud on sõnumitoojad, olgu ilmaprognoosi või tulevaste aastaegade, loodusandide, viljasaakide, sõdade, samuti ka perekonnaelu tähtsündmuste – sünni, abiellu astumise või surma kohta. Vastavuses meie hinnangutega on ühed linnud head ja teised pahad, ilusad või koledad, meeldivad või vastikud, kasulikud või kahjulikud, kolmandad seevastu on nii ühte kui teist. “Missugused arvamised on olemas lindudest?” küsis rahvaluule suurskogumise organiseerija Jakob Hurt juba 1888. aastal, nimetas kolmekümnet tuntumat linnuliiki või -perekonda ning lisas täpsustuse: “Siin tuleb ka lindude kevadisest tulemisest, linnupettest ja linnupoegadest seletust teha.” (Hurt 1989: 53) Nüüd vahendavad omaaegset linnutundmist Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes leiduvad loodususkumused, tekke- ja seletusmuistendid, legendid, loitsud, vanasõnad, mõistatused, regilaulud, linnuhäälte jäljendused, põllunduse ning karjanduse teemalised

kirjeldused. Tuntuse ja tähenduslikkuse poolest kuuluvad esikümnesse pääsuke, kägu, teder, vares, ronk, sookurg, harakas. Soome rahvapärimuses on jahilinnud teder, metsis ja rabakana laiemalt tuntud kui meil (Pieni lintukirja 2005: 157).

Enam on tähelepanu jagunud erilise välimuse, häälistsuse, käitumise jne poolest meelde jäävatele lindudele, mõistagi ka jahilindudele. Paljusid kas pole liigi täpsusega määratletud või on nad väheolulistena jäänud koguni märkamata. Üsna vähetuntud on nt pistrike perekonda kuuluvad liigid, väikeste laululindude seas kiurud, roolinnud, põosalinnud jts. Käesoleva raamatu valimisse kuulub tähestikulises järjekorras u 60 linnuliiki, s. o veidi vähem kui neljandik Eesti tavalistest haudelindudest, läbirändajatest ja talikülalistest. Andmete eest tänapäevase linnupärimuse kohta võlgnen tänu mitmetele Eesti ornitoloogiaühingu liikmetele. Täna ka ajakirja Eesti Loodus toimetust inimese ja looduse suhte teemaliste kirjutiste avaldamisvõimaluse eest. Käesolevale raamatule annavad need kohase täienduse.

Illustratsioonides on lindude välimuse ja sulestiku värvide paikapanemisel võrdlevalt kasutatud internetifotosid.

Selle raamatu esmatrüki hea vastuvõtt on andnud tunnistust nii meie linnuriigi esindajate kui ka linnuteemalise rahvapärimuse populaarsusest. Sama olen kogenud kohtumistel linnusõpradega, olgu kõne all linnuhäälte matkimine, loodususkumused või linnud teispoolsuse saadikutena.

Mall Hiimäe

Sissejuhatus

Järgnevalt tutvustan linnupärimust selle avaramas tähenduses, peamiselt üldistava kommentaarina sagedamini ette tuleva ainekogu kohta. Eeskätt vajavad selgitust seosed rahvausundiga.

Teised autorid samal teemal. Juba aastaid tagasi on rahvaluulearhiivis säilitatavat linnuteemalist teavet tutvustanud Matthias Johann Eisen (1922). Eesti linnuhäälte jälgendusi avaldas koos saksakeelse tõlkega Eduard Laugaste (1931). “Eesti keelde seatud” linnuhääli tutvustas samuti Oskar Loorits (2000: 66jj); usundiuurijana peatus ta pike-malt ka lindude rollil meie esivanemate usundilises maailmapildis (samas: 182–207). Rahvapäraseid linnunimetusi on põhjalikult uurinud keeleteadlane Mart Mäger ning õhutanud Emakeele Seltsi kohalikke kaastöölisi linnuteemalist materjali saatma: “Lausenäiteid valitagu nõnda, et need sisaldaksid võimalikult palju andmeid linnu häälotsuse, välimuse, eluviisi, temaga seotud uskumuste, ilmaennustuste, vanasõnade, kõnekäändude jne. kohta.” (Mäger 1960: 42) On tänuväärne, et peale väitekirja avaldamise (1967) koostas ta veel emotsionaalse kandvusega rahvaväljaande “Linnud rahva keeles ja mees” (1994).

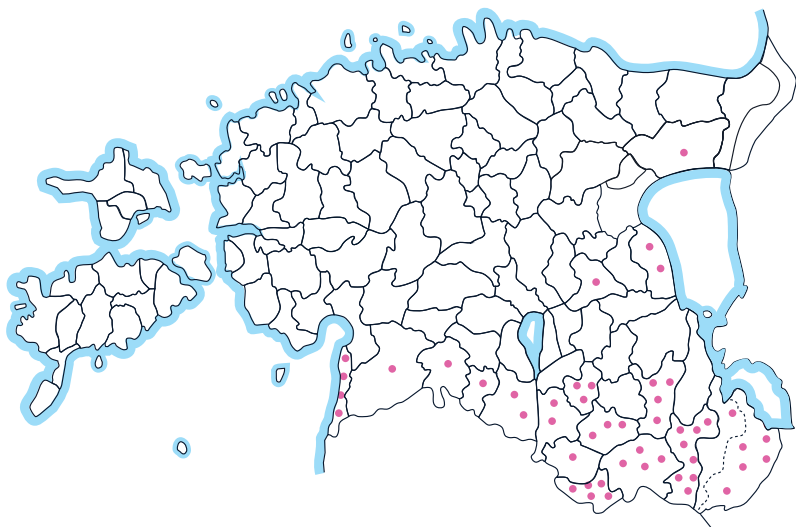
Igale linnule oma nimi. Rahvapärases linnusüsteemaatikas on enam-vähem kinnistunud nime saanud keskeltläbi paar-kolm ühe perekonna kohta, nt västriklaste seas linavästrik, tihaste perekonnas rasvatihane ja sinitihane, lehelindude perekonnas väike-lehelind (silk-solk), rästaste hulgas laulurästas ja muusträstas. Vihmalinnuks või vihmakulliks on nimetatud enam kui viit linnuliiki (Kumari 1984: 182). Välimuselt sarnaste kurvitsaliste ehk kahlajatega juhtub hõlpsasti, et nad üheks ja samaks liigiks arvatakse. Pole selge, millist halli lindu on Kagu-Eestis peetud kahjulinnuks (kahjurähn, kahjukuulutaja, kadelind, loomakutsuja, surmalind). Kirjelduste järgi võib tegemist olla salu- või põhjatihase, puukoristaja, porri, väike-kirjurähni või väänkaelaga. Siin on tekstinäide, piibitajaks on peetud sootihast (salutihase varasem liiginimetus): “Piibitaja. See on sootihane, pea pealt must. Kus see hakkab laulma, seal saab surnuid. “Piip-piip-piip-piip” teeb.” (Võnnu, 1986) Ilmselt täidab looduses kahjulinnu kui uskumusolendi rolli mitu liiki.

Linnuliigi nimetamispõhimõtete kujunemisel on Mart Mäger oluliseks pidanud ennekõike linnu häälistsust, seejärel välimust, eluviisi ning uskumuslikku tähendust (Mäger 1967: 190–198); Eerik Kumari (1984: 181) on esimesena nimetanud välimust. 1922. a ilmunud esimeses eesti kirjakeelsete linnunimetuste loendis on u kolmandik liiginimetustest tõlke-laenu saksa keelest, sh suitsupääsuke (samas: 186).

Hingelind on seotud surmariigiga. Kujutlus lindude seotusest teispoolseusega on igivana ja ülemaailmne. Linnud on siit ilmast lahkunud inimese hinge kandjad sealpoolsesse ilma, kus nad teiste, varem lahkunutega kokku saavad. Sellest igiammusest käsitusest on sugemeid erakordse järjepidevusega kandunud meie aegadesse – vähemasti 20.

sajandi kultuurimällu mingi tekkeloo, ende või uskumusliku õpetuse näol. Seos surnuteilmaga kajastub mõnedes nimetusteski: *toonekurg* must- ja valgetoonekure kohta, *toonekägu* vainukäo, *toonetikas* rähni, *õnnetuselind* või *surmalind* ronga, *leinakull* kodukaku, *kahjurähn* väänkaela, *katkuhüüp* hüübi kohta. Teispoolse saadikut esindab *sinisiibu tsirgukene*,/ *vahajalga varbelane*, kellel surmamineja palub omastele sõnumeid viia.

Näio iks kaije taivahe,
kedä iks nägi lindevat:
sini iks siivo tzirgukõnõ,
vaha iks jalga varblanõ.

Teated vainukäo kohta annavad märku tema endisaegsest levikualast. Seost surnuteilmaga näitab ka selle liigi kirjakeelne nimetus (vrd soome *k vainaja* surnu kohta).

“Veege ti sõna mu velile,
andkõ iks teedä mu armile,
kohe iks näio hukatas,
vaga iks veri vaivahtas!” (Setumaa, 1901)

Sinine värvus märgib pärimuses küll seotust surmariigiga, kuid ennatlik oleks mütoloogilist surmasõnumi edastajat siin jäälinnuks konkretiseerida (nii juhtus 2014. aastal, mil jäälind oli meil aasta linnuks valitud).
Sõnavijaks võivad saada teisedki linnud:

Kuulge, kuulge, kurekesed,
läbi laane laglekesed,
kuda mind, sulge, surmatakse,
oakauna hukatakse,
hernelesta leigatakse.

Viige mu isale teada,
viige mu emale teada,
viige mu viiel vennal teada,
et mind, sulge, surmatakse,
oakauna hukatakse,
hernelesta leigatakse! (Väike-Maarja, 1910)

Lind, kes aknale koputama tuleb, on rahvasuus samasugune sõnumitooja. Surma või õnnetuse ettekuulutajaks on arvatud kõiki selliseid linde, kes inimese lähikonda ilmuvad. Niisuguse mõtteviisi kohta annab üldistava seletuse põhja-euraasia rahvaste hingekujutelma uurinud Ivar Paulson. Võrreldes küti-kaluri kultuuriga on eesti talupojakultuuris suhe metsamaastikuga muutunud, mets kui kooslus oma asukatega jääb võõraks ja ohtlikuks, ent koduring on turvaline (Paulson 1997: 53–55). Kui koduaeda tuleb kukkuma kägu, kui üle maja või karja lendab ronk, kui aknast vaatab sisse tihane, mõistetakse seda kui halba ennet.

Linnupette võtmine. Miks nimetatakse toidupala, mida kevadel enne kodunt välja minekut võtta tuleb, linnupetteks, selle kohta on usundiuurijatel enam kui üks seletus. Kuna tegemist on teispoolsusest saabunuga, kannab lind, keda kevadel esmakordselt kuulatakse, endaga surmariigi hingust. Inimeselt võib see üle kanduda veel kariloomadelegi. Linnupette võtmine on ennetava maagia valdkonda kuuluv toiming, mille abil inimene saab jõudu ega pruugi seda halba mõju enam karta (Hiimäe 1996: 10–13; Loorits 2000: 187–194). Seega tegelikult ei peta lind inimest ega inimene lindu, vaid inimene petab sel viisil ära, kavaldab üle teispoolsusest kaasa kandunud halva mõju. Valiku tekstinäiteid linnupetteuskumustest on avaldanud Oskar Loorits (2000: 189–193). Hiiumaal tuntud ütlust *lind situtab* on Loorits seletanud samamoodi: haigestav ja surmav mõju kandub inimesele surnute juurest tagasi tuleva rändlinnu väljaheite kaudu (samas: 193–194).

Linnupette võtmise kombe teine seletus on Indiana ülikooli folkloristikaprofessori Felix Oinase sulest. Tegemist on kevadise, ohte sisaldava üleminekuaja saabumisega, mille tunnussignaaliks on rändlindude tagasitulek, aga ka muud esmased hääled: varsa hirnatuse, konna krooksumine, lehmakella kõlin vms (Oinas 1984).

Leidub veel kolmaski seletus: kalur-küti kultuurile tunnusliku arusaama järgi on kütil vaja ennetada saaklooma, et temast üle olla. Samal analoogial põhineb ka linnupettevõtmise komme (Zelenin 1938).

Eesti 19.–20. sajandi rahvausus on eriti ohtlikeks peetud sookurget ja kägu, teiste liikide puhul on sageli lähtutud mingist tuletusest: ööbikust petetu kaotab une, tikutajast petetu torgib tikud jalga. Omakorda võib lind ise petetuks osutuda.

“Rahvas usub, et kõik linnud juba enne päevatõusu peavad üles ärkama ja oma loojat tänama. Kes aga kauaks magama jääb kuni päevatõusuni, see lind enam sel päeval lendu ei saa ja seda lindu nimetab rahvas pääva kätte jäänud linnuks. Üksi teisel hommikul võib ta jälle lendu tõusta. Päeva kätte jäänud lind peab kõige pääva loll ja pool-uimane olema, silmad kinni, ega pea midagi sööma. Mina olen mitme inimese käest kuulnud, kes tõendavad, et tõest niisuguseid lindusid on, kes pääva kätte on jäänud.” (Risti, 1896)

Kus linnud talvel on? Küsimusele, miks linnud rändavad, ja veel nii kaugele oma pesitsuspaigast, taludes ohte ja kandes kaotusi, vastab loomaökoloog Tuul Sepp kõhklemisi: “Teadlased pole selles siiani selgust saanud, võimalik, et ühese järelduseni ei jõutagi.” (Sepp 2012: 11) Evolutsiooniliselt näib olevat rändamiseks tõesti mitmeid põhjusi, ajapikku on kujunenud kindlad rändeteed ning suunataju. Maailma rahvaste vaimses pärandkultuuris on orientiiriks tähesäras Linnutee, mis üksiti on hingede tee.

Vanemas rahvausus oli püüd linde nende rändeteel eksitada taunitav. On see animatistlikust inimese ja teiste loodusolendite võrdsuse printsiibist lähtuv või on põhjuseks uskumus, et linnud on teispoole ilma seotud? Ka selles pole teadlased siiani selgust saanud (vt Hiiemäe 2012: 18–19).

Paljude rahvaste folklooris on vetevald see turvaline paik, kuhu rändlinnud talvituma lähevad. Nii on ka meil.

“Korra läinud üks mees rukkimaarja-laupäeval, mil ka pääsukesed meilt ära kaduvad, nagu vanarahvas ütleb, järve ääre roogu niitma. Järve pääl ja roo sees olnud otsata palju pääsukeisi. Pääsukesed lendanud järve kohal roo sees ümberringi ja võtnud ikka nokaga roolehe päält vedelikku, mis nagu kaste seal hiilganud. [---] Vanarahvas usub nüüdki

veel, et pääsukesed roo sees magavad, kus nad hulgakaupa koos olevat. Kes aga sel ajal siis roo ääre johtub ja seda vedelikku maitseb, magab talvel niisama kui pääsukesedki.” (Võnnu, 1897)

Ilmalind ja maailma loomise lugu. Eesti, Ingeri ja Karjala vanadest runodest võib leida jälgi kosmogoonilisest maailmasünni müüdist, mille järgi maailm on loodud müütilise ilmalinnu munadest. Ilmalind lendab pesapaika otsides vee kohal, leiab mätta ja muneb munad, mille tuul vette vee-retab. Sünnivad maa, taevas, päike, kuu, tähed. “Loomislaul” on suutnud aastasadu püsida, kujunedes müüdist meeleolukaks looduslauluks ning 19. sajandil ringmängulauluks (Rüütel 1969). Loomismüüdi kosmogoonilist tähendust aitas ilmselt hoida seostumine päikeseaasta kulminatsiooni (suveharja) tähistamise muistse rituaaliga jaanipäeva kiigekombestikus (Hiimäe 2006). Sellele lauluredaktsioonile on tunnuslik, et lind valib pesakohaks kiige. Laulu varasemate arengute iseloomulikud nimetused *sinisirje / sinitiiba / hallikirja linnuke, väike kirju linnuke, pisukene piirilindu* saavad müüdilise tähenduse taandudes tublisti täiendust. Imelise sinikirja linnukese asemel on *siidisulgi / sinisiidi linnuke*, kes lendab *meie kopelisse*. Tema kolmel pojalt on omakorda hulgi eelisnimetusi, nagu *lahke laululindu, laiska laanelindu / lepalindu, kena / kirju kesalindu, kurja / kulda kukulindu, kuninga kukk, kulli – kurja lindu* jts.

Järgmine värsikolmik pakub ornitoloogilisest vaatenurgast absurdimaigulise liigisümbioosi. Folklorist võib see-eest aduda sajandeid kestnud laulu ülipikka teekonda, mis saab alguse kujuteldavast ürgmerest ning jõuab meie 19. sajandi lõpu tuttava maastikupildini tuttava lepiku, kesa ja kopluga.

...Sini siiba pääsukene
hommiku meres ujusse,
lõuna aal lõõrib lepikussa... (Kadrina, 1890)

Värsside sisu saab selgemaks, kui mõelda, et ringmängulaulus ju polegi enam tegu lindudega, vaid ringi keskel tantsu-partnerit valivate külanoortega.

Püha lind seal pöõriteleb
ja mere keskel keeriteleb
koldse kirju linnukene.
Sinise kirju olid silmad peas,
punase kirju oli pugu ees
ja halli kirju olid hambad suus. (Hanila, 1891)

Linnupärimusega tutvunud bioloog Antero Järvinen üldistab, et põhjapoolkera rahvaste kujutluses tuleb maailmasünni müüdi *ilmalintu* ennekõike sukeldujate veelindude hulka arvata. Need on läänemeresoome sugulasrahvastest nt karjalastel kaur, vart, sõtkas, part, ka *pääskynen päivälintu*, soomeugri sugulasrahvastest nt udmurtidel järvekaur ning punakurk-kaur, aga ka ronk, mansidel punakurk-kaur (Järvinen 1991: 33–34).

Linnud regilaulus. Lind märgib rahvalaulu poeetilise kujundina sageli inimest – enamasti neidu, harvemini noormeest. Neiu asendussõnadeks on *hahk, hani, hänilane, kana, kotkas, kukk, kurg, kägu, lagle, lind, luik, lõoke, mõtus, part, pääsuke, püü, sirk, tihane, tikk, tuvi, varblane, värb, västrik* (Peegel 2004: 152–172). Laulik tunnistab, et on oma lauluoskuse saanud lapsena lindudelt.

Partsil oli palju sõnuda,
suilinnul suured laulud,
sest ep lapsest laulik saanud. (Paistu, 1895)

Asendussõnad lauliku kohta on *hani, hānilane, hūiip, kana, kurg, kāgu, lagle, lōoke, part, piho* (peoleo), *pāāsuke, rāāk, sirk, teder, varblane, ööbik* (Peegel 2004: 98–100). Linnud lohutavad kurvastajaid, abistavad inimesi töös, peavad varrusid, pulmi ja matuseid nagu inimesedki, keedavad õlut, tülitsevad üksteisega. Sageli on lindude tegevusi kirjeldatud loendis.

Kotkas oli kurja lindu,
tihane tigateda lindu,
pani tööle teised linnud.

Pani kured kündemaie,
harakad äästamaie,
künnilinnud külvamaie,
lepalinnud leikamaie,
pääsud päida noppimaie,
haned reie ahtemaie,
pardid pahmast tallamaie,
koovid kokkuje ajama.
Pani püüd pühkimaie,
tuikesed tuulamaie,
värvud vakkaje ajama. [---] (Simuna, 1895)

Nii tegelased kui nende tegevuse aitab määrata algriim ja nii ongi tihane tige, kull kuri, lauljaks laanelind ning pajatajaks pardike. Üksiktegelasena on laulus kāgu kõige populaarsem (järgneb vares), kodulindudest kukk ja kana. Mõistatuslaulud rajanevad samuti sõna algushääliku kordustele.

Kesse kukub kuuse otsas,
kesse laulab lepametsas,
kes seal männikus müdistab,
pajupadrikus padistab?

– Käge kukub kuuse otsas,
ööpik laulab lepametsas,
mõtus männikus müdistab,
part see paatsikus padistab. (Viru-Jaagupi, 1889)

Tekke- ja seletusmuistendid; hoiatusmuistendid.

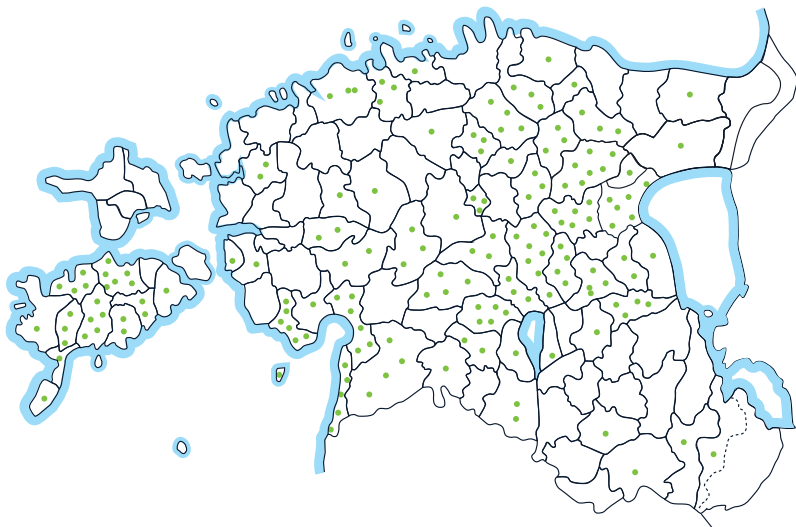
Linnuliikide värvierisuse, hääletsuse, käitumisviisi seletuslugude seas on rida rahvusvahelise levikuga legende seoses Kristuse ristisurmaga (nt käbilinnud, leevike jt), mõni liik on esindatud piiblis (nt kaaren, tuvi). Laialt tuntud on muistendid kaarna valgest sulest ja kaarnakivist, lapi kullist, nurmkanast, valge-toonekurest. Uuestisünnikujutlusel põhineb käo sünnilugu, tuntud nii muinasjutu kui laulu vormis (laulutüüp “Vaeslaps käoks”).

Mitte kõik pärimuslood pole levinud nii nagu folkloorile iseloomulik – suust suhu ja põlvest põlve. Siinkohal võib näiteks tuua F. R. Faehlmanni kunstmuistendid (eesti keeles ilmunud 1866. a), mis said üldtuntuks ning andsid loominguulist eeskuju. Sellistes lugudes esindab kõrgemat üleloomulikku jõudu piiblitegelaste ja pühakute asemel taevataat ja pigem on tegemist karistusega mingi taunimist vääriva teo eest.

Inimühiskonnas on vääraks peetavate peresuhete näitlikustamiseks kasutatud mõisteid “rongaisa” ja “rongaema”. Antiikaja uskumuste järgi viskavat kaarnad oma pojad pesast maha kartuses, et need oma vanemad ära võivad süüa. Meie rahvausus teateid lapsi hülgavatest ronkadest pole, küll aga võime leida piiblist kirjakohta, mille järgi Jehoova kõige ja kõigi eest hoolt kannab: “Kes valmistab kaarnale roa, kui ta pojad karjuvad Jumala poole toiduta ümber hulkudes?” (Ii 38: 41)

Osa usundilisi muistendeid lindudest võib hoiatusmuistendite hulka arvata. Mõtlen juhtumistele linnujahil. Kütt läheb “kallil pühal” – enamasti ülestõusmispühade ajal tedre- või metsisejahile, kuid teda saadab ebaõnn. Juhtuda võib midagi kohutavat, kaob jahiõnn, kütt loobub jahilkäimisest kogu eluks vm. Tavaliselt kogetakse kohtumist mets-haldjaga. Ilmugu ta kummalise inimese, linnu või looma kujul, nimetatagu teda metsapaganaks või vanakurjaks, tegemist on metsa ja kõigi metsaelukate kaitsjaga (vt Loorits 2004: 205–212).

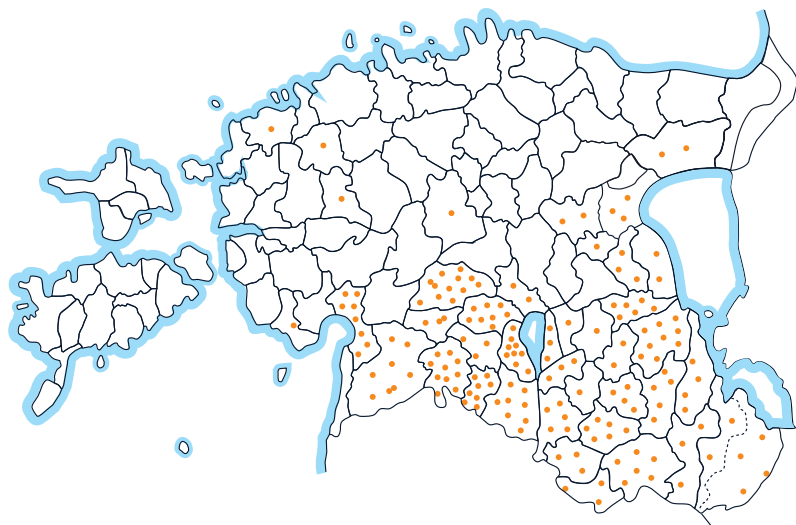
Linnulaastude toomine ja linnupesa leidmine. Linnulaastude toomine on kena komme, mis meelelahutusena on püsinud rohkem kui sada aastat pärast seda, kui sisemaal

Teated linnulaastude toomisest paastumaarjapäeval.

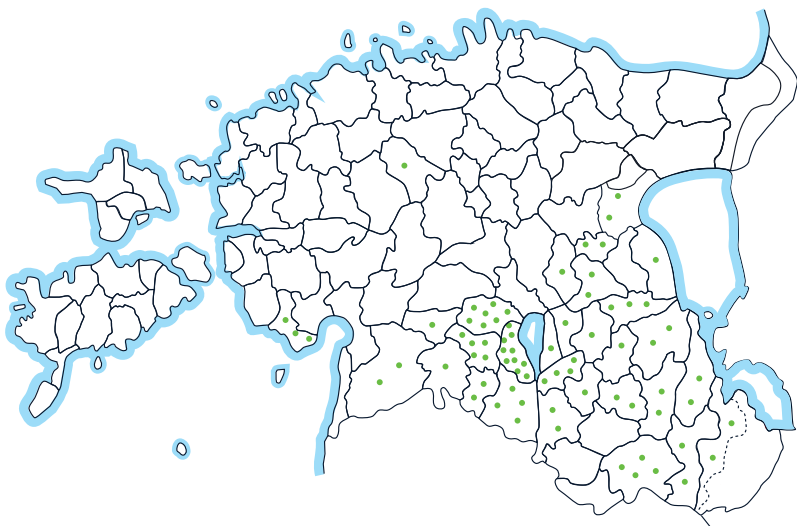
enam lindude mune toiduks korjamas ei käidud. Põhiliselt korjati veelindude ja kanaliste mune, kusjuures oli nõue osa mune pessa alles jätta. Nii ei sobinud siiski lõputult toimida: nurmkana ja tedrekana kohta käib hoiatus, et kui tema pessa tikk püsti panna, ei lõpeta lind munemist enne, kui tikk munadega kaetud saab, ent sureb seejärel ära.

Linnulaaste töid lapsed tuppa Põhja-Eestis paastumaarjapäeva, Lõuna-Eestis kas suure neljapäeva või suure reede hommikul puuriidamaalt või metsast. Väikesed laastud ja raod tähendasid väikeste lindude pesade leidmist, suurte halgude toojal pidi olema õnne leida suurte lindude pesi. Karjaskäijatele kujunes linnupesade otsimisest võistlusmäng.

Teated linnulaastude toomisest kas suurel neljapäeval või suurel reedel.

Käitumisreeglid pesa juures olid ranged. Pesa puutumine, silmavaade, hingeõhk – kõik võis lindudele halvasti mõjuda. Eestimaa lõunapoolsest osast on teateid, et pesa juures ei tohi hambaid näidata: vanalind jätaks pesa maha, pojad ei jääks elama. Isegi rääkida linnupesa asukohast polnud lubatav, et madu või mõni röövlind pesa ei rüüstaks. Inimesel, kes linnupesa lõhub või -poegadele halba teeb, kasvaks linnu pea kurgu alla või sünniks tummad lapsed.

Linnupesa juures ei tohi hambaid näidata.

Linnuhääle jälgendused. Loodushäälendid on omaette folkloorižanr. Rahvamuusika uurijana on Herbert Tampere seda žanri iseloomustanud järgmiselt: “Niihästi laulu- kui jutukujuliste loodushäälendite esitamise juures on olulise tähtsusega meisterlikkus karakterse hääle liikumise ja

tämbri väljatoomisel. Leidub kaheksugust jälgendamiskiisi ühes vaheastmetega: kas võimalikult täpselt imiteerides ja seejuures enamasti mittemuusikaliste intonatsioonidega, või enam-vähem muusikalises vormis ja mõtestuses.” (Tampere 2009: 296)

Nii ongi. Püüvile valmistamise kunsti ja laanepüü juurde-meelitamise oskust läks vaja jahimeestel. Järele aimati tedrekuke kudrutamist ja -kana *nakutamist*, kanakulli või hiireviu poegade *viugumist* nende juurdemeelitamiseks ajal, mil veel kehtis röövlindudeks peetavate lindude laskmise norm. Asitõendiks tuli metsavahtidel ning jahimeestel ette näidata linnujalad. Linnuhäälte matkimine oli ühtlasi karjapoiste ajaviide. Liike, kelle häälsusi hõlpsasti järele teha saab ja kes sellele ka omal moel reageerivad, polegi nii vähe: rähnid, tuvid, rästad, kakud, vares, ronk, kägu, sookurg, rukkirääk, kuldnokk, peoleo, leevike jt. Kui lapsi keelati lindude hääli matkimast, siis mitte sellepärast, et see linnuelu kuidagi häirida võiks, vaid “pahade lindude” kartusest.

Linnu kutsehüüu, laulu, ärevushäälsuse kõlalise sarnasuse järgi saab oma hääletooni seada ning sõnu tule-tada, neid riimi panna ja värsiridu luua. Laulujälgendustes kajastub linnuliigi olek ja eripära, kuid samuti inimene ise. Linnud kiitlevad, uhkustavad, suurstlevad, kurjustavad, peavad kosjaplaane nagu inimesedki. Siingi võime nentida, et linnud on inimesele otsekui omataolised.

Lindude “keelest” oleme saanud palju onomatopoeetilisi sõnu. Kas tegusõna *rääkima* võiks olla loodud rukkiräägu järgi? Lindude häälsusest tuletatud tegusõnu on hulgi: lemmiklind kägu *kukub*, naerab, *kõhib*, *kogiseb*, *kogeleb*, *vuhiseb*; vihmaliind musträhn *tillub*, *krögistab*, *kõõrutab*, *kuigutab*; halvaendeline ronk *krongib*, *kronksub*, *krongutab*, *krooksub*, *rooksub*, *ronksub*, *kraaksub*, *kraksutab*, *krungitseb*,

präksub, klonksub, kloksub, haugub. Varblase ühetoonilise säutsumise kohta on teada üle 20 erineva tegusõna, tikutaja kohta on neid koguni üle 30. Kuid ühtviisi napib neid lauluvõimeta toonekure kohta, kes aina nokka *plagistab* ja kõige kaunima lauluga ööbiku kohta, kes aina *laksutab*.

Järgnev “Lindude laul” on näide linnuhäälte jäljendamisest, mängulisena kohane ka nüüdisaja suurte ja väikeste linnusõprade õpituppa.

Mina kuulin kägu, kuda tema tegi: “Kudrut – kudrut, tseh!”

– Oh sina vana narr, see oli ju tetre.

Mina kuulin tetre, kuda tema tegi: “Tsagat, tsagat, tseh!”

– Oh sina vana narr, see oli ju harakas.

Mina kuulin harakat, kuda tema tegi: “Lõõr, lõõr, lõõr!”

– Oh sina vana narr, see oli jo lõoke” jne.

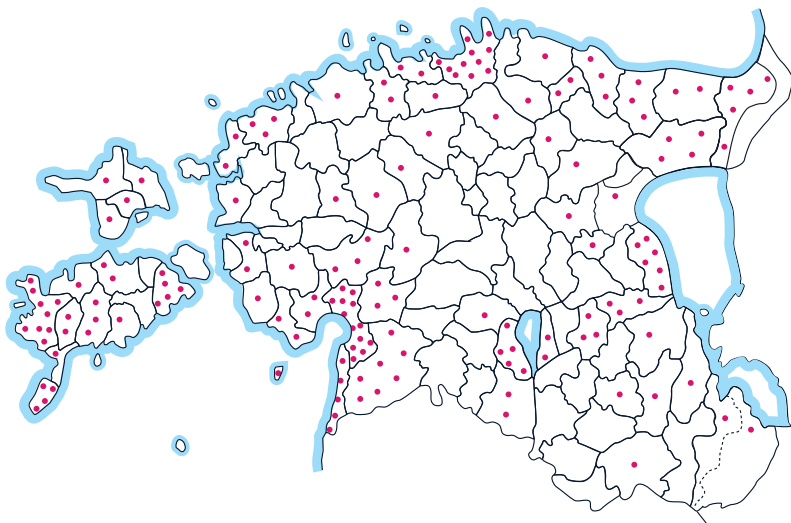
Nii võidud keik lindude nimed laulda. (Viru-Nigula, 1903)

Endelinnud. Lindude käitumise järgi arvati ette ilma nii lähemateks päevadeks kui ka pikemaks ajaks – eelolevaks suveks või talveks. Ennete täidaminekut usuti, ega's neid ilmaaegu vaja olnud, kuid need kippusid tihti rajanema mingil analoogial: ööbik laulab orus – tuleb vihmane suvi, linnud lõpetavad kevadel aegsasti laulmise – tuleb varane sügis, rändlinnud lendavad kõrgelt – tuleb külm talv. Käitumisviisidest väärib tähelepanu seltsinguliste lindude rahutu lendlemine, käratsemine, asukoha vahetus. Need on peatse ilmamuutuse ended, eriti kui oodata on tuult ja tormi.

Maarahvas kandis hoolt, et vili hästi kasvaks ja põld saaki annaks. Sellegi valdkonna ennetes tuleb ette palju analoogiat: kui linavästrikut kevadel esimest korda kõrgel nähti, oli loota head linakasvu, kui kägu kuuldi esmalt mere poolt, tähendas see, et kalasaak tuleb parem kui viljasaak.

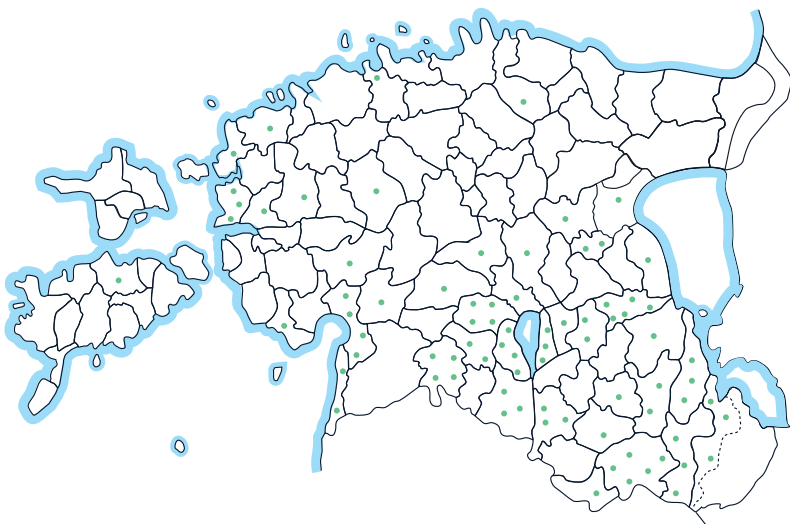
Loodusevaatluse oskust näitab looduse arengu võrdlev jälgimine. Sobiv aeg kaera külvata on siis, kui *kaerapeet* (väänkael) hüüab: “Tee, tee, tee!” või kui haavalehed puus istuva varese juba ära varjavad. Kui ööbik kevadel laulma hakkab, on aeg herneid külvata, külvikurgede lend näitab kätte rukkikülvi aja, jne.

Mõnigi linnuliik on halva mainega just endelinnuna. Neid linde usuti ette teatavat raskeid haigusi, inimese või kodulooma surma, laevahukku, tulekahju, viljaikaldust, nälga, katku, sõda. Halva mõju vältimiseks kasutati loitsu, meelitusi, maagilisi toiminguid, hoiduti eetilisi norme rikkumast. Lindudelt saadi ka häid ja oodatud sõnumeid iseenda tuleviku kohta: teekonna, jahil- või kalalkäigu

Kajakad on ilmaennetes populaarsed veteäärsetes piirkondades.

õnnestumist, lapse sündi, kallima leidmist, pulmi, õnnekat aastat. Abiellumisealistele oli heaks endeks kas või see, kui kevadel esmalt nähti koos tegutsevat linnupaari.

Vareste istumist puuladvas on vihmase ilma endeks peetud Lõuna-Eestis.

Linnukalendri vanasõnad. Pärimuslik looduskalender seab oma kuupäevalised määrangud rahvakalendri tähtpäevade järgi. Taliharjapäeval (14. jaanuar) hakkab rähn hüüdma, madisepäeval (24. veebruar) lõigatakse lõokese keel lahti, paastumaarjapäeval (25. märts) on kiivitajal esimene muna pesas, jüripäeval (23. aprill) tuleb kägu oma talveurust välja. Linnukuuks on nimetatud lindude saabumise aega. See on ajavahemik kuukalendris kuuloomisest järgmise

kuuloomiseni. Eestimaa kliimas algab linnukuu märtsis, samasse kuusse jääb kagueestiline *tsirgupäiv*, 9. (22.) märts, mil 40 lindu alustavad rändeteekonda meie maale. Linnukalendris on oluliste seas veel suvealguse tähised jaanipäev (24. juuni), peetripäev (29. juuni) ja heinamaarjapäev (2. juuli), nende järgi arvestatakse ööbikulaulu ja käokukkumise aja lõppu. Peamiselt pääsukeste lahkumise tähised on rukkimaarjapäev (15. august), pärtlipäev (24. august) ja mihkclipäev (29. september).

Selliseid kujundlikke ütlusi – kalendrivanasõnu – ei tule võtta sõna-sõnalt ega otsetähenduses. Kui vanasõna järgi paneb ronk küünlapäeval esimese pesapalgi, siis see tähendab, et ta alustab pesaehitamist hästi vara. Kalendritähtpäevad on lihtsalt orientiirid, aastate keskmised, mille järgi saab teha otsustusi, kas loodus on oma arengus ette jõudnud või maha jäänud, ning selle järgi oma tööde ja toimetuste aegu sobitada. Linnukalendri vanasõnu on Mart Mäger (1994: 297) nimetanud meie linnutarkuste kõige tõetruumaks ja kogemuspärasemaks osaks.

AUL *Clangula hyemalis*

KÕVAKAEL, AULIS

Nimetuse on aul saanud omapärase häälistsuse järgi. Rannarahvale on need häälekad merelinnud olnud kalapüügiedu ja kevade kuulutajaks.

Aulide laul: “Ova aula, kova kaula, pane paula!” (Kuusalu, 1937)

Pardi moodi lind, aga väiksem, selg on pruunikas, kõhu alt on täitsa valge, laulab: “Kova kaula, kova kaula.” (Käina, 1975)

Kui kõvakaelad meres kevade kisendavad “kala kallis”, siis on vähe kala. (Vaivara, 1889)

Kui auliseid on palju länspoolt tulemas, siis oodatakse head kudukala saaki. (Kuusalu, 1964)

Räim on siis ääremeres, kui aulid ranna lähedal kisavad. (Häädemeeste, 1977)

Kui ova-aul ära petab, läheb see inimene täisse. Ova-aul on merelind, ta on oma nime oma laulust saanud. Kolgas nime-tame mõnel pool teda ka "kovakaul". (Kuusalu, 1903)

Kaige pahemb on, kui aulid pettäväd, siis tulevad täid pähä ja neist ei saa enne aestat lahti. (Kuusalu, 1937)

HAKK *Corvus monedula*

KIRIKUHAKK, NAAK, MUST VARES

Hakki ehk kaelushakki on sageli tavatsetud pidada sarnaseks teiste vareslastega. Kõige keerulisemaks on osutunud vahetegemine kahe koloonialise eluviisiga liigi – künnivarese ja haki vahel. Nii nagu on ühist haki, künnivarese, rongaga ja hallvarese välimuses ning käitumises, on ka rohkesti ühist endelistes uskumustes nende liikide kohta. Eriti võrreldes rongaga on hakk siiski madalamat järku.

Kirik-akk eläs kiriku man. Tuleve vaist tornist sisse. Inimese naarive, et pühä vaim lendäs kerikun, must vaim. (Karksi, 1937)

Suure nellape ommuku toonu ronk enne päeva tõusu kivi mere veerest, kelleg' ta oma poigi ristin. Mi poja pääle päeva-tõusu risti jäänu, neist saaved kiriku akke. (Karksi, 1891)

Ronk pidavat oma pojad enne päeva Emajões ärä ristima, muidu jäävad musteks varesteks. Nüüdisaja rongad vist seda kommet ei tea, ega muidu neid musti vareseid nii palju ei oleks ja ronke ei kuule-näe ühtegi enam. (Karksi, 1935)

Kirikuakkisid oli enne vähem näha. Kui nähti üht akki üle õue lendamas, siis pidi üksik inimene majas surema, aga kui lendas paar akki kõrvu, pidi paaris rahvas akkama surema. Nüüd neid akkisid lendab nii suures karjas, et külas ei ole nii palju inimesigi. (Kuusalu, 1964)

Kui kirikuhakk akna peale koputab ja kes seda näeb-kuuleb, see sureb ää. (Rapla, 1939)

Kui kirikuhakk seisab lipu pääl, siis sureb keegi. (Emmaste, 1923)

Kui kirikuhakk kirikuristil istub, kuulutab ta istumisega kellegi surma ette. (Tartu, 1927)

Kui hakid maja ehk inimese juures lendavad, see näitab õnnetust ehk surma. Ühe naisele, kis obusega sõitis, tulnd akk looga peale ja käuksund seal: "Tead, tead." Naine ütelnud: "Noo, mis ma siis tean!" Varsti peale selle naine jäänd aigeks ja suri. (Märjamaa, 1939)

Kui kergu akk tuli külase, siis tähendas see seda, et ta tuli kellegile aru* tooma ning siis pidi see inimene aigeks jääma. Aga ägas seda täätud, kellele akk aru töi, see tuli ikka siis alles välja, kui aigus juba kää oli. (Karja, 1940)

* teatist

Kus palju hakkvaresi (kergohakkisid) kokku korjab ja kära teevad, seal sureb nattuke hiljemalt üks loom ehk inimene ära. (Pühalepa, 1889)

Kui hakki ja varesse üte talo aida pääl keväjä käratsese, tuu tähendas säälsamas taloh pahantust, aga kui küla nurmi pitte lintlese ja käratsese, sis lääva kõike* küla vilja hukka. (Põlva, 1894)

* kogu

Halba tähendavat ka see, kui kooliteel hakid ümber pea lennates karjuvad. Ehkki need kombes jäävad ainult kommeteks, on nad siiski niivõrd traditsiooniliseks saand, et raske on neist loobuda. (Valga, 1930)

Kirik-aki, kiriku ümmer na lendase. Kui aki vällä tuleve, sis ilma muutve. (Helme, 1937)

Kui akid kõrgele lähtvad ja karjuvad – tuult ja tormi. (Muhu, 1938)

Kui varesed ja hakid õhtul segivad ja karjuvad, siis tuleb järgmisel päeval vihma. (Pärnu-Jaagupi, 1942)

Hakid tõmbasid sibulad üles ja vahtisid, mis all on. Siis kasutati seda surnud hakki nende hirmutuseks. (Palamuse, 2015)

HALLVARES *Corvus corone*

VARES, NONN, VAAK

Vareslaste seas on hallvares üldtuntud oraakellind, võrreldes teistega mitmetähenduslikum. Tema kohta tarvitatud peitenimed on suures osas humoristlikud ega väljenda niivõrd respekti nagu näiteks ronga puhul. Halvaendelisuse poolest jääb ta samuti rongale alla. Tema ilmutumist eluhoonete lähedusse on peetud rohkem äparduse, pahanduse, tüli, halva teate märgiks, mitte lausa õnnetuse või surma märgiks. Põhjust, miks varest nõialinnuks või targaks linnuks nimetatakse, on arvatud seisnevat tema ettenägemisvõimes. Maastikul varjamatult tegutseva linnuna on hallvaresel oluline koht ilmaennetes. Enamasti toetuvad need mingile analoogiale (vt Hiimäe 1983). Oma valju hääle poolest kuulub hallvares rahvapärimeses laululindude seas esinduslindude hulka, olgu tegemist pelgalt hääliitsuse imiteerimisega või suvalise inimkeelse tõlgitsusega.

Varestele peab kalamees laeva kalu jätma, ja mitte isekeskis tülitseda, siis ei kau kalasaagi õnn. (Valjala, 1903)

Varest äi tohi osatleda – annab varesehamba. Hammas, mis igeme küljele teiste vahelt välja kasvab. (Õeldakse lastele.) (Karja, 1938)

Kui vares inimese juuksed oma pesasse viib, siis hakkab pea valutama. (Viru-Jaagupi, 1930)

Tedretähti pesti varesemunadega. (Karja, 1938)

Uue püssiga tarvis kõige enne 9 varest maha lasta, siis saab hia püssi. (Kadrina, 1895)

Vares on kade lind: kui teda püssiga lastakse, siis ei saa selle püssiga enam ühtegi lindu. (Palamuse, 1891)

Kui varesed (unes) vaaguvad – loomaõnnetust. (Kolga-Jaani, 1967)

Kui unel näet palju vareseid enda ümber lendävet, tähentäs kohtu käimist ja tõiste inemiste kiusu ja mõndasugust vaielust. (Otepää, 1895)

Vares vaakus vainiulla,
ulkus linna uulitsalla,
must oli mütsike päässa,
all oli alli jakikene,
keskel kirju kuuekene.
Tõi minul tõed sõnumed,
ütel minu isa surema,
ütel minu ema surema,
vennad vette uppuma,
õed pitkille õlile.* (Viru-Nigula, 1892)

* lahkunu asetati õlgedele

Vareseviga, kui lapsel silmad käivad volks, volks siia ja sinna.
(Emmaste, 1928)

“Varesele valu, harakale häda, musta linnule muud tõbed.”
Mäletan, kui tütar sai haiget, väike oli, siis ikka ütles: “Loe seda musta linnu juttu, loe seda musta linnu juttu” temale.
Lapse käsi saab terveks siis. (Viru-Nigula < Rakvere, 2003)

Muu tappi musta härja,
ma vaene – varesa.
Sada sarda* liha sai,
tuhat püttü päätikeid*.
Sai suvõs sulasõile süüä,
talves näitsikuile närri*.
Liha sei, naha möi,
rasva panni raha pääle. (Hargla, 1888)

* suure sõela täit * päid-jalgu * närida

Vares, vaga linnukene
munes Saare mulgu alla.
Minu eit sai mitu tükki,
küla eit sai kümme tükki,
kündija kübaratäie,
äästaja ämbritäie,
vahimees sai vakatäie. (Järva-Jaani, 1899)

Paastumaarjapäeva hommikul vares muneb esimese muna.
(Kadrina, 1970)

Vares viib maarjapää esimese rao pesasse ja jüripää muneb
esimese muna. (Märjamaa, 1936)

Vares petab suure reede hommikul. (Tartu-Maarja, 1934)

Varesele öeldakse: "Vares, vares, vana Jaak, pesa põleb, pojad
sees." (Pilistvere, 1894)

Vares raagib, ennustab kurja. Kui kuskil kuulde, et vares
raagib, siis küsid: "Mis sa laulad, linnukene? Kui kurja, kuku
metsa, kui iad, laula veel!" Kui ta veel raagib, siis ennustas
iad, aga kui ta enam ei raagi ja metsa lennab, siis ta oo kurja
kuulutan. (Muhu, 1938)

Kui vares karjub: "Krääks, krääks," siis kuuled santi sõnumid;
kui ta teeb niisama: "Klõks, klõks," siis äid. (Emmaste, 1938)

Räägitakse ka seda, et vares suurte õnnetuste edeütleja oln.
Kui mõnel pool majad põlema akkasid, siis karjusid varesed
mütu päeva ennemalt nende majade ümber. (Karja, 1940)

Kui varesed kraaksuvad, siis õnnetus tuleb. Kas surma-
sõnum, või loomad saavad otsa. (Viru-Jaagupi, 1984)

Varese krooksumine tähendab ikka halba, kuulatakse ainult, kumb pool ta krooksub. Kui on kuulda pahemalt poolt, siis tuleb õnnetus, kui paremalt, siis õnnetus on juba möödas. (Pühalepa, 1938)

Kui vares laeva mastis on, läheb laev hukka. (Emmaste, 1931)

Kui vares vaagub metsa, siis halb, kui mere poole, siis hea kalaõnn. (Kihnu, 1935)

Näevad kalurid, et rannale tõmmatud paadile laskub vares, on järgmiseks korra kindlustatud püügiõnn. (Pärnu l., 1933)

Kui võrgud laevast ära toodi, jäeti kolm räime sisse. Kui vares nad ära viis, siis oli laev alles nõiutamata, kui viidud ei olnud, oli laev nõiutud ja pidi suitsetud saama. (Audru, 1889)

Kui teele ehk külasse minnes vares haugub, on halb märk. (Harjumaa, 1941)

Kui vares vastu tulles karjub, siis on hääd õnne teele minna. (Anseküla, 1893)

Teised linnud rääkind iga kevade varese ees: "Võeral maal väga hääd ja kõiksugu hääd toitu süüa, miks sina ei tule sinna?" Vares vastand: "Küll ma teinekord (sügise) tulen. Sügise läinud võerale maale, aga pole tõsi olnud, mis teised rääkind; kange pala olnud ja sant elada, igaüks hakand haugutama: "Kes sind enne siin näinud, nüüd tuled sa seia." Vares vihastanud, pöörand ümber ja ütelnud: "Parem on oma maa hobuse sõnnik kui võera maa peenike leib, ei ma ilmas enam tagasi tule!" (Harju-Madise, 1887)